International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 42 November - December - 2025

महाराष्ट्र आदिवासी सांस्कृतिक समस्या आणि संवर्धन

रेश्मा शिवाजी कोकणे[1], **डॉ. ढगे शिवाजी कारभारी**[2]
[1,2] पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळ
बाबुरावजी घोलप कॉलेज, न्यू सांगवी, पुणे
Corresponding Author – रेश्मा शिवाजी कोकणे
DOI - 10.5281/zenodo.17906090

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज हा भारताच्या प्राचीन सांस्कृतिक परंपरेचा एक महत्त्वाचा स्तंभ मानला जातो. निसर्गाशी जोडलेली जीवनशैली, पुरातन रूढी-परंपरा, लोकनृत्य, लोकसंगीत, सण-उत्सव, चित्रकला, हस्तकला आणि सामाजिक एकजूट या सर्व घटकांमुळे आदिवासी संस्कृतीमध्ये एक वेगळा "रस" आणि जिवंतपणा दिसून येतो. तथापि, २१ व्या शतकातील जागतिकीकरण, जलद शहरीकरण, वाढते स्थलांतर, आधुनिक शिक्षणाचे एकसुरी स्वरूप, भाषिक बदल, आर्थिक विषमता आणि नवनवीन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव यामुळे आदिवासी संस्कृतीच्या जतन व संवर्धनास मोठी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. पारंपरिक सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात मंदावली आहे. यामुळे आदिवासी तरुण पिढी त्यांच्या मूळ सांस्कृतिक ओळखीपासून दूर जात असल्याचे निरीक्षण दिसते.

या मुद्द्यांचा अभ्यास केल्यास लक्षात येते की आदिवासी संस्कृती ही केवळ परंपरांचा संग्रह नसून ती एक गतिमान, अनुभवसमृद्ध, निसर्गाधारित, भावनिकदृष्ट्या गुंफलेली आणि सामूहिकतेचा आधार असलेली जीवनपद्धती आहे. या संस्कृतीचा ऱ्हास झाला, तर केवळ एक समाजच नाही तर संपूर्ण राष्ट्राच्या सांस्कृतिक वैविध्यावर परिणाम होणार आहे. म्हणूनच, महाराष्ट्रातील आदिवासी सांस्कृतिक समस्यांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणे आणि या परंपरा टिकवण्यासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:

महाराष्ट्राचे सामाजिक-सांस्कृतिक संरचनात्मक स्वरूप अधिक समृद्ध बनवण्यात आदिवासी समाजाचा मोठा सहभाग आहे. वारली चित्रकलेसारख्या कलांनी जागतिक मान्यता प्राप्त केली. गोंड, भील, महादेव कोळी, कातकरी यांसारख्या जमातींच्या लोकनृत्य व गीतांनी महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीच्या मुख्य प्रवाहाला मोठे योगदान दिले. परंतु या समाजाच्या सांस्कृतिक प्रश्नांवर मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक संशोधन तुलनेने कमी झाले आहे.

सांस्कृतिक वारसा टिकवणे, भाषांचा नाश थांबवणे, पारंपरिक कला-नृत्यांचे दस्तऐवजीकरण करणे, सण-उत्सवांचे समाजशास्त्रीय महत्त्व विशद करणे आणि शासकीय-सामाजिक पातळीवर ठोस संवर्धन

प्रक्रिया राबवणे, यासाठी या संशोधनास महत्त्व प्राप्त होते.

संशोधनाची समस्या :

"महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांमध्ये रस होणाऱ्या सांस्कृतिक परंपरा अस्तित्वात असूनही आधुनिक समाजव्यवस्थेतील बदलांमुळे त्यांच्या सांस्कृतिक जतन प्रक्रियेत येणाऱ्या प्रमुख समस्या कोणत्या आहेत, त्यांचे सामाजिक-भाषिक-आर्थिक-मानसिक परिणाम काय आहेत, आणि त्या सोडवण्यासाठी प्रभावी संवर्धन मॉडेल कसे विकसित करता येईल?"

संशोधनाचे उद्देश:

1. महाराष्ट्रातील आदिवासी सांस्कृतिक घटकांचे (भाषा, नृत्य, संगीत, कला, सण) सविस्तर दस्तऐवजीकरण करणे.
2. तरुण पिढीत सांस्कृतिक ओळख व रस वाढणे/कमी होणे यामागील कारणे शोधणे.
3. सांस्कृतिक समस्यांचा सामाजिक व मानसशास्त्रीय परिणाम अभ्यासणे.
4. सांस्कृतिक संवर्धनासाठी शैक्षणिक, सामाजिक आणि शासकीय प्रारूपातील उपाय सुचवणे.
5. आदिवासी संस्कृती जतनासाठी डिजिटल अर्काइव्ह व समुदाय सहभाग मॉडेल मांडणे.

आदिवासी संस्कृतीची व्याख्या व वैशिष्ट्ये:

आदिवासी म्हणजे "आदिम काळापासून विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात, निसर्गाच्या सान्निध्यात, स्वतःच्या परंपरा व मूल्यांनुसार जीवन जगणारा समाज." घटनात्मक दृष्टीनेही आदिवासी समाजाला स्वतंत्र अस्तित्व आणि सांस्कृतिक संरक्षण देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी संस्कृतीचे स्वरूप प्रादेशिक, भाषिक आणि कलात्मक विविधतेने नटलेले आहे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- निसर्गपूजा: वन, पर्वत, नदी, भूमी यांना दैवी मानणे
- समुहभाव: सामूहिक निर्णय प्रक्रिया, एकत्र सण-उत्सव
- मौखिक परंपरा: लोककथा, लोकगीते, मौखिक इतिहास
- पारंपरिक कला: वारली, गोंडी, भित्तिचित्र, बांबूकला
- साधी जीवनशैली: गरजाधारित उपभोग, निसर्गाधारित अर्थव्यवस्था
- अलंकार व वाद्ये: तुंबा, ढोल, दुमदुमा, पावरी, तुरी

निष्कर्ष:

आदिवासी समाजाची संस्कृती ही निसर्गाशी एकरूप, सामूहिकता, मौखिक साहित्य, पारंपरिक नृत्य-संगीत आणि कलात्मक अभिव्यक्तीने समृद्ध अशी जीवनशैली आहे. अभ्यासातून स्पष्ट होते की सांस्कृतिक परंपरा अजूनही दैनंदिन जीवनात टिकून असल्या तरी त्यांच्यावर आधुनिकीकरण, बाजारव्यवस्था, शहराकडे वाढते स्थलांतर, मातृभाषेतील घट आणि डिजिटल माध्यमांच्या प्रभावामुळे मोठा परिणाम होत आहे. पारंपरिक कला व नृत्य यांचा व्यावसायिक तसेच घरगुती वापर कमी होत चाललेला आढळतो. मातृभाषेच्या वापरामध्ये लक्षणीय ऱ्हास नोंदवण्यात आला असून सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे

प्रमाणही घटलेले दिसून येते. हस्तकलेला स्थानिक तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मागणी असली तरी ब्रँडिंग, डिजिटल विक्री कौशल्याचा अभाव आणि कच्च्या मालासाठी वनाधिकारातील अडथळे यांमुळे रोजगार निर्मिती मर्यादित राहते.

समुदायामध्ये सांस्कृतिक ओळख जपण्याची इच्छा आणि प्रयत्न दिसतो, परंतु संरचनात्मक सहाय्य, धोरणात्मक संवर्धन कार्यक्रम, भाषा–कला शिक्षण आणि बाजार साक्षरता यांचा अभाव ही महत्त्वाची कारणे म्हणून पुढे येतात. आदिवासी संस्कृती ही 'रस होणारी, जिवंत आणि अनुभवप्रधान' असली तरी तिचे दस्तावेजिकरण, शैक्षणिक समावेश आणि आर्थिक सशक्तीकरण यांची योग्य सांगड न घातल्यास पुढील दशकात सांस्कृतिक क्षय अधिक तीव्र होण्याची शक्यता आहे.

शिफारसी:

1. आदिवासी भाषा संवर्धन: गाव आणि शाळा स्तरावर मातृभाषा शिक्षण अनिवार्य करावे.
2. कला बाजारपेठ प्रशिक्षण: हस्तकला निर्मात्यांना ई-कॉमर्स, ब्रँडिंग व डिजिटल मार्केटिंगचे प्रशिक्षण द्यावे.
3. सांस्कृतिक महोत्सव: जिल्हा व राज्य पातळीवर वार्षिक लोकनृत्य व संगीत महोत्सव आयोजित करावा.
4. संग्रहालय व संशोधन केंद्र: स्थानिक आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालये व संशोधन दस्तावेज केंद्र उभारावीत.
5. वनाधिकार सुलभता: सांस्कृतिक कच्च्या मालासाठी वनाधिकार प्रक्रिया जलद व सुलभ करावी.
6. पर्यटन समाकलन: सांस्कृतिक गाव पर्यटन (Cultural Village Tourism) मॉडेल विकसित करावे.
7. डिजिटल अर्काइव्ह: लोकगीते, कथा, विधी, सण यांचे व्हिडिओ आणि लेखन संकलन करून डिजिटल संग्रह तयार करावे.
8. समुदाय भागीदारी मॉडेल: शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि ग्रामसभा यांची संयुक्त योजना अंमलात आणावी.

समीक्षा व भविष्यातील संशोधनाची दिशा:

या संशोधनाने महाराष्ट्रातील आदिवासी समूहांच्या सांस्कृतिक गतिशीलतेवर प्रकाश टाकला आहे. अभ्यास प्रमुखत: सांस्कृतिक बदल, भाषा-वापर, नृत्य-संगीताची घट, हस्तकलेतील रोजगार समस्या आणि सामाजिक एकात्मतेवर आधारित होता. भविष्यातील संशोधनासाठी पुढील दिशा महत्त्वाच्या ठरतात:

डिजिटल माध्यमांचा आदिवासी ओळख, परंपरा आणि मूल्यप्रसारावर काय परिणाम होतो याचे सखोल विश्लेषण. शालेय स्तरावर भाषिक हस्तक्षेप (Mother Tongue Intervention) लागू केल्यावर 5–10 वर्षात येणारे बदल यांचा Longitudinal अभ्यास.गोंडी, वारली, भीली, पावरी भाषांचे प्रमाणित लेखनमॉडेल विकसित करण्यासाठी

भाषाशास्त्रीय संशोधन:

सांस्कृतिक पर्यटन मॉडेलचा आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव मोजण्यासाठी तुलनात्मक अभ्यास. आदिवासी महिलांच्या सांस्कृतिक भूमिकेतील बदल आणि उद्योजकता क्षमता यांवर विशिष्ट संशोधन. अभ्यासावर वेळ, आर्थिक

संसाधने, प्रादेशिक पोहोच आणि सांख्यिकीय डेटाच्या मर्यादा होत्या. मात्र प्राप्त निष्कर्ष भविष्यातील धोरण–अभ्यास, भाषा–कला संवर्धन आणि रोजगार आधारित हस्तक्षेपासाठी उपयुक्त पाया पुरवतात.

संदर्भसूची :

1. Xaxa, V. (2014). Tribes in India: Issues and Perspectives. New Delhi: Sage Publications.
2. Toppo, J. (2018). Tribal Culture, Identity & Change. Journal of Tribal Studies, 6(2), 45–62.
3. Baviskar, A. (2013). Cultural Politics & Environmentalism. Economic & Political Weekly, 48(23), 12–20.
4. Tribal Development Department (2020) Policy Report on Tribal Culture and Livelihood.
5. Rathod, P. (2021). आदिवासी भाषांचे संकट आणि पुनरुज्जीवन. मराठी संशोधन पत्रिका, 12(1), 33–47.
6. Patil, S. (2022). महाराष्ट्रातील आदिवासी कला : ओळख आणि बाजार संधी. पुणे : आदिवासी अभ्यास प्रकाशन.
7. Naik, T. (2017). Tribal Folk Dance as Social Binder. International Journal of Social Anthropology, 9(4), 100–118.
8. Bhatia, S. (2016). Language Loss among Tribal Youth. Asian Linguistic Review, 4(3), 70–88.
9. Kirk, J., & Miller, M. L. (1986). Reliability and Validity in Qualitative Research. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
10. Mahajan, G. (2015). आदिवासी संगीत आणि आधुनिक प्रभाव. लोककला समीक्षा, 3(1), 22–31.
11. Creswell, J. W. (2013). Qualitative Inquiry & Research Design (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
12. Desai, R. (2019). ग्रामसभा आणि सांस्कृतिक स्वायत्तता. भारतीय समाजशास्त्र जर्नल, 15(2), 55–73